

A JELLEM ESZMÉJE.

— Harmadik közlemény. —

A fiatalkor jelleme teljes megállapodásra jut a férfikorban.

3. A férfikor, melylyel megegyezik a női kor is, az életfejlődés megállapodási kora. A jellem e korban szintén megállapodásra jut, de csak az életkor 30-ik vagy 40-ik évében, miként Kant mondja. A megállapodást Kant szerint többnyire egy hirtelen bekövetkezett szellemi átalakulás idézi elő, p. nagymérvű felháborodás »az ösztön ingadozó állapotán« és szilárd elhatározás az élet jobbítására. »Talán csak kevesen vannak, kik e revolutiót a 30-ik év előtt megkísérelték és még kevesebben, kik a 40-ik év előtt szilárdan megállapították. Töredékesen jó ember lenni akarni, hasztalan kísérlet, . . . a jellem alapítása az életmód belső elvének abszolút egysége általában véve.« (Hart. VII. k. 616—17 l.)

Kevés ember van, férfiú, mint nő, ki jellemét az életkor eme szakában megállapította, legtöbbször jellemök »töredékes«, azaz jó is, rossz is. Ennélfogva az emberek empiriai characterében ott találjuk az erények mellett, p. az adakozás, igazságosság és bölcsesség mellett majd az indulat féktelen uralkodását, a haragot, mely a szelidséget a jellemben soha sem engedi uralkodóvá válni, majd valamely szenvedély bálványimádását, mely állandó uralomra jutott. A legtöbb ember jelleme tehát a jó és rossz jellemvonások vegyülete.

A tiszta erkölcsi vonásokból álló férfiú jelleméről így szól br. Eötvös József, halhatatlan emléké irónk »Gondolatok« című művében: »Egy valóban erényes férfiú oly eszménykép, mellynél magasabbat még képzelni sem tudunk. Valamint az észnek

csak relativ, úgy a jellemnek absolut bece van, azért ennek fejlesztése az, a mi után mindenekelőtt törekednünk kell. Az ész nemcsak hogy boldoggá nem tesz, de még a boldogságra érdemessé sem.«

A férfit jellemzi a meggondoltság, de néha az erkölcstelen gondolkodásmód, lélekjelenlét, de néha gyávaság, akarati erély, de néha erélytelenség, tántoríthatatlanság, de ingadozás is az elhatározásban, állandóság, de néha állhatatlanság a cselekvésben. A nő jellemvonásai pedig a nemes gondolkodásmód, de néha a könnyelműség, szelídség, de néha az indulat féktelensége, az elhatározás könnyűsége, de néha ingadozása, végre a cselekvésben kevés kitartás, de annál több állhatatlanság.

Vége következik az élet hanyatlási kora, t. i. az öregkor.

4. A férfi- és nőikorbán megállapított jellem az öregkorban az érzékiség befolyásától megtisztul és tiszta alakban tűnik elő. Azonban nem mindig, mivel némely öreg a szerzett szenvedélyeket élete végeig megtartja. Önző, hiú, gögös, dolyfős, gyűlölő, engesztelhetetlen, bosszúálló, kéjelgő, irigy, fősvény, kapzsi, farkar, csalfa és tobzódó.

Más öreg jelleme azonban a szenvedélyektől teljesen megtisztul, mint arany a salaktól. Elméje minden erkölcstelen gondolkodásmódtól ment, kedélyét a tiszta erkölcsi érzés hevíti és folytonos vidámságban tartja, akaratát valódi erkölcsiség jellemzi. Az ilyen öreg jelleme magasztos jellem, mely utánzásra méltó eszményül szolgálhat a fiatal- és férfikornak.

Az életkori és nemi határozottságon kívül módosítólag foly be a jellem előtünésére a vérmérsékleti határozottság is.

b) A vérmérséklet lényege részint a testben, részint a lélekben, részint a kettő egységében rejlik, u. m. α) a testben, és pedig 1. az ideg- és izomrendszerben, 2. a vérforgásban, és 3. a tenyészszervekben, minő pl. a gyomorrendszer; β) a lélekben, t. i. 1. a lelki öntevőségben (spontaneitas), 2. mely visszahatás alakjában nyilvánul, 3. a fogékonyságban (receptivitas), mely minden benyomást gyorsan elfogad; γ) a testi és lelki sajátságok egységében, melyben 1. részint a testi ingerlékenység és gyors vérforgás egyesül a lelki öntevékenységgel, s így a vérmes vérmérséklet (temperamentum sanguinum) jó létre, 2. részint a testi érzékenység párosul a lelki fogékonysággal, mint a

méla vérmérsékletben (temperamentum melancholicum) 3. részint a testi ingerlékenység és érzékenység a lelki öntevőség- és fogékonysággal egyesül, s így az epés vérmérséklet (temperamentum cholericum) származik, 4. részint az említett egységben a testi és lelki sajátságok leginkább a méláéhoz hasonlólag módosulnak, mint pl. a nyálkás vérmérsékletben (temperamentum phlegmaticum), melyben a testi sajátságok közül kiválólág a gyomorrendszer tevékenysége uralkodó.

Épen e módosulásnál fogva a vérmérsékleti határozottságok egymástól teljesen elkülönítve nem fordulnak elő, hanem egybe vannak olvadva. Ebben rejlik ama erkölcsi tehetség, mely szerint az ember öntudatos szabadsága által vérmérsékletének s z ü k s é g k é p e n i nyilvánulásait hatalmába keritheti és fölöttük uralkodhatik. S így az ember önuralkodásra, mint erkölcsi jellemvonásra tesz szert, melyre különösen az indulatos vérmesnek és haragos epésnek van szüksége, hogyha jellemét meg akarja állapítani.

1. A vérmes az önuralkodást megszerezheti, hogyha vérmérséklete szükségképeni nyilvánulásait ellentétes vérmérséklet által ellensúlyozza, pl. harag helyett a méla szelídségére tehet szert, hogyha a phlegmaticus nyugodtsága által indulata kitöréseit mérsékli. Az önuralkodás kifejtése teszi a vérmes mérsékletű ember jellemképzését, mely nélkül erkölcstelen jellemvonások szilárdulnak meg benne, nevezetesen a féktelen indulatok, minők a harag, bosszankodás, dühösség stb.

A vérmes szándékában meggondolatlan, elhatározásában hirtelen és cselekvésében állhatatlan szokott lenni. Szabadságától függ, hogy e tulajdonságokat jellemvonásokká kifejlődni engedje vagy nem. Ha jellemét valódilág képezni akarja, úgy a meggondolatlanságot a méla meggondoltságával, a hirtelenséget az epés higgadtságával és az állhatatlanságot a méla állandó kitarásával kell helyettesítenie. E nélkül jelleme erkölcstelen alakban tűnik elő.

2. Bármennyire dicsérte már Aristoteles a méla vérmérsékletet, úgy még sem tünteti elő ez sem az erkölcsi jellemet hiányok nélkül. Ugyanis jelleme a tartós, sokszor oknélküli érzelmek ápolása által gyanakodást, bizalmatlanságot és gyűlöletet nyilvánítt. Önmaga iránt is bizalmatlan sokszor. Innen elhatározásában az ingadozás. De ha elhatározza magát, a cselekvésben

állandó, mivel észbeli belátásból szokott a cselekedet eszméjének megvalósításában kiindulni. Minthogy a melát észbeli belátás jellemzi, ennél fogva az ész törvényei által képes szenvedélyein uralkodni. Önuralkodás által jellemét megállapíthatja és képezheti.

3. Az epés vérmérséklet a jellemet indulatra nézve a vérmeshez hasonlólág tünteti elő. Önuralkodás kívántatik tehát nála is, mint a vérmesnél a jellem megállapítására és képzésére. Az önuralkodást épen úgy fejtheti ki, mint a vérmes. Vérmérséklete bír némi pszichologiai jeles tulajdonságokkal, mint észbeli belátással, az elhatározásban higgadsággal és a cselekvésben kitaratással. Mindamellettt gyakran az észbeli belátás ellen vét, mert az ész törvényeit nem akarja követni. Innen az epésnél az erkölctelen gondolkodásmód, rossz érzület, akarati erőszakosság és zsarnokság, a cselekvés viszonyaival való vakmerő és ellenséges szembeszállás. Mindez az epés jellemét erkölctelenségben tünteti elő. De minthogy bír észbeli belátással, az ész törvényeihez kell önmagát szabnia. Ezen összhangzás szabadon érvényesített kifejtése teszi az epés jellemképzését.

Vége tekintsük a jellem eszméjének előtünését a nyálkás vérmérsékletben.

4. A nyálkás vérmérsékletet egykedvűsége minden iránt, továbbá érzéketlensége az indulatok iránt közönyösnek tünteti elő. Ha a közönyösség kifejlődését az öntudatos szabadság megengedi, úgy a nyálkás vérmérséklet elveszt minden nemes törekvést a szép, igaz és jó eszméje iránt, nem lesz erényes sem önmaga, sem mások iránt. Bűnös tétlenség, többnyire kötelességmulasztás, mások iránt szándékos sértő és gúnjos magatartás jellemzi. Ennél fogva a nyálkás vérmérséklet a jellemet többnyire erkölctelenség színében fejezi ki. Erkölcsi jellemének megállapítása és képzése csak úgy lehetséges, hogy ha bűnös egykedvűségét az erkölcsi érzés folytonos ápolása és tétlenségét az akarati erély kifejtése által eltávolítja, végre az ész törvényeit követve, az erkölcsiség eszméjének minden irányban való megvalósítására állandólag törekszik.

Következőleg az életkori, nemi és vérmérsékleti határozottságok az erkölcsi jellemet nem tüntetik elő tisztán, hanem vegyesen. Szükséges tehát, hogy az öntudatos szellem szabadsága

által önuralmát fölöttük megállapítsa, azaz önnvelés által a jellemet természet- és rendeltetészerűleg képezze, hogy az ember azzá legyen, a mivé lenni kell.

Rendkívül módosítólag foly be a jellem elötünésére a műveltség, tudományosság és vallásosság is.

c) A műveltség, tudományosság és vallásosság a jellem eszméjének előadásában szintén fontos mozzanatot képez, tekintve, hogy a jellem másképen tűnik elő a művelt embernél, mint a műveletlennél, másképen a tudományosnál, mint a tudatlannál, másképen a vallásosnál, mint a vallástalannál. Lássuk ezt sorrendben.

1. A valódi műveltség az elmének, kedélynek és akaratnak természet- és rendeltetészerű készségekkel való ellátásában áll. Ennek bírása teszi a műveltséget. A valódi műveltség vonásai az erkölcsi jellem vonásaival azonosak. Ennélfogva a műveltség az ember jellemét tisztán tünteti elő.

Azonban nem minden műveltség valódi, mely annak látszik. Sok ember van, ki mások iránt udvarias, barátságos, szelid, finom és szolgálatkész magatartást tanusít. Ez külső illem, melyből közönségesen a műveltségre szoktak következtetni a nélkül, hogy e műveltségben a valódiságot s az ebből elötünő tiszta jellemet tekintenék. A külsőség látszat, mely csal. Például van ember, ki a társaságban szeretetre méltó, barátságos és szolgálatkész. Otthon pedig övéinek zsarnoka keményszivűsége, hajthatatlansága és kiméletlensége által. Ellenben a valódi műveltségből kisugárzó jellemvonások mindenütt és mindig ugyanazok, állandók és változatlanok.

Majdnem hasonlóan van a műveletlen és jellemtelen emberrel is. Ha a műveletlen ember a vallási és jogi törvényeket nem respectálja, úgy bűnei, vétkei, sőt állandó gonosztevése jellemtelenségét bizonyítják. Ily esetben a műveletlen ember jellemtelen. De ha a műveletlen ember a vallási és jogi törvényeket tiszteli, azonban vágyait, indulatait és szenvedélyeit műveletlensége miatt soha hatalmába nem keríti, jelleme a jót a rosszal vegyessen tünteti elő. Nem mondhatni tehát, hogy minden műveletlen ember jellemtelen. E tétel különösen a közönséges emberek jellemére érvényes.

A mint láttuk, a valódi műveltség az erkölcsi jellemmel

tisztán tünteti elő. Azonban a tudományossággal való viszony nem mindig tünteti elő a jellemet ily tisztán.

2. Tudományosság alatt szorosán véve a szellem ismerő tehetségének, az elmének, sok és különféle objectumra vonatkozó alapos, gazdag és széles ismeretkörét értjük. Minél több ismerettel van ellátva az elme, annál tudományosabb. Az elme ugyan ellátható gazdag ismeretekkel és alakilag is a tudomány törvényeivel kiművelhető a nélkül, hogy a kedély és akarat is kiműveltessék. Hiányozván a két utóbbi műveltség, okvetlenül hiányzik a valódi műveltség, okvetlenül hiányozni fog tehát a valódi jellem is az emberben. Példa rá Verulami Baco, az újkori realistica philosophia megalapítója. ki Schopenhauer előadása szerint háládatlan, uralomvágyó, gonosz és alávaló volt, s annyira ment, hogy mint lord és az állam legfőbb birója önmagát polgári perekben megvesztegettetni engedte. Bevádoltatván az angol felsőház tagjai előtt, önmagát bűnösnek vallotta be, minek következtében a lordok házából kitaszított és negyvenezer font sterlingre ítéltetett a Towerba való bezáratás mellett. Ezért őt Pope az emberek legbölcsebbike, legragyogóbbja és legalábbvalójának nevezi (W. a. W. u. V. II. B. C. 19.).

Verulami Bacóhoz hasonlóan vannak tudományos emberek, kiknek kezében a tudomány tör, melylyel önmagokat és másokat erkölcsileg megsebesítenek. Például szolgálnak azon tudományos ügyvédek, kik önző indokból az igazságot peres ügyekben elferdítik és részrehajlólag tartják véd- és vádbeszédeiket. Tudományosságuk tehát nem a jó, hanem a rossz jellem képzésére szolgáló eszköz, melylyel egyfelől erkölcsiségöket semmisítik meg, másfelől pedig az igaz peres félt megkárosítják a per elvesztése által. Vagy például mennyi tudományos ítélő biró van, ki előtt olyan a törvény, mint a pókháló, melyen a gazdagok átsurrannak, a szegények pedig fennakadnak.

Következőleg a tudományosság az erkölcsi jellem előtüntetésének nem szükségképeni tényezője. Ennélfogva nem minden tudományos ember jellemes ember.

De ha a tudományosság valódi műveltséggel párosul, úgy a jellemképzésnek hatalmas és jótékony eszközévé válik. Fennebb példákat említettünk, melyek szerint tudományos emberek lehetnek jellemesek.

Hasonló módon lehetnek tudatlan emberek is jellemesek és jellemtelenek. Például az elme korlátoltsága igen gyakran a kedély nemeslelkűségével, az akarat erélyével, határozottságával, állandóságával és kitartásával van párosulva. Ezt tapasztalhatni különösen a közönséges ember jellemében. Azonban egyesülhet az elme tudatlanságával romlottlelkűség és gonosz akarat is, pl. egy közönséges gonosztevő jellemében.

Ennyit a jellem előtünéséről a tudományossággal való viszonyán belül. Következik most már a vallásossággal való viszonya.

3. A mily hatalmas tényezője a jellemképzésnek a valódi műveltség s az evvel párosult tudományosság, éppen olyan a vallásosság is, melyet az isteni tekintélyen alapuló hívés és a hívésnek szóval-tettel való állandó nyilvánítása tesz. Az embernek erkölcsi kötelessége az Istennel való viszony öntudatos fenntartása is.

Vannak emberek, kik a vallásossággal az erkölcsi jellemet összhangzásba hozzák. E viszohnál fogva a vallásosság és erkölcsi jellem, mint ikertestvér karöltve jár. A vallásos ember tehát jellemes, és a jellemes ember vallásos. De ezen két tétel egyedül az összhangzást öntudatosan előhozó emberre érvényes. Korán sem következtethető a vallásosságból az, hogy minden vallásos ember jellemes, mert e tételt a tapasztalás czáfolja meg.

Ugyanis vannak emberek, kikben a vallásosság az erkölcsi jellemnek ellenmond. Vallásosoknak mutatják magukat, szolgálnak az Istennek és a világnak. Pedig Krisztus szavai szerint két úrnak szolgálni nem lehet. Az ily színlelőkben az erkölcsi jellem hiányzik. De hiányzik akkor is, midőn a vallásosság az erkölcsi jellemképzésnek sem válik szükségképpen tényezőjévé, hanem vele ellenmondásban áll, azaz: a vallásossággal rossz jellem honol a szellemben. Ezen eset igen gyakori az embereknél. Hiában mondta Krisztus: »Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat«, az emberek mégis a vallásosság mellett telvék gyűlölettel, engesztelhetetlenséggel, telvék bosszuvágygyal, irigységgel, igazságtalansággal.

Hátha tekintünk más szenvedélyeket is, pl. a keménység, fűsvenységet, kéjelgést, önzést, kevélységet stb. továbbá a féktelen indulatokat, kielégíthetetlen vágyakat, melyek a val-

Hásossággal a szellem világában honolnak: ki n él találjuk az erkölcsi jellemet a vallásossággal való viszonyon belül tisztán előtűnve? Valóban nagyon kevés embernél. Csak a szentek, kik erényeik által tündököltek, és a tiszta erényes életű vallásos emberek tüntetik elő az erkölcsi jellemet tisztán.

Végeredmény tehát a következő. A valódi műveltség az erkölcsi jellemet tisztán tünteti elő, de a tudományosság és vallásosság csak úgy, hogyha az erkölcsi jellemmel összhangzásba hozatik. E szükségletet elénk írja egy fontos erkölcsi törvény: légy valódi ember önmagad, az emberiség és Isten iránt. Az erkölcsi jellemnek e törvény szerinti öntudatos kifejtése teszi a jellemképzést. Lássuk tehát a jellemképzést is törvényével kapcsolatban.

d) Áttekintvén a jellem előtűnését, különböző szempontból, tegyük most már a jellemképzés szempontjából a következő két kérdést. 1. Kifejezzük-e az említett törvényt jellemünkben? 2. Kifejezik-e mások is jellemökben? Az elsőre felelünk az önismeret, a másodikra az emberismeret álláspontjáról.

1. Azt, hogy kifejezzük-e jellemünkben a jellemképzés törvényét vagy nem, mindenkinek öntudata s az ezen alapuló önismeret mondja meg, mely által mindenki önmagát legjobban ismeri. Azért tette már Socrates az önismeretet a philosophia alapelvevé: *γνώθι σεαυτόν*.

Ezen elv a jellemképzésnek is alapját teszi, mivel ez mutatja meg jellemünket, melyet szó és cselekedet alakjában előtűntetünk. Minden öntudatosan nyilvánított szót és cselekedetet az önismeret alapján legjobban ismerünk. Ismerjük közvetlenül a subjectív tényezőknél, az ismerő, érző és akaró tehetségnek, összhangzó vagy összhangzatlan közreműködését a cselekedetben; ismerjük közvetlenül a cselekedet indokát, célját, eszközét, módját stb.; ismerjük a cselekedet subjectív és objectív elemeinek összhangzását vagy összhangzatlanságát az öntudatos ész törvényeivel; ismerjük tehát azt is, hogy cselekedetünk az erkölcsiség, az erkölcstelenség vagy a kettő együttességének kinyomata, következőleg ismerjük, hogy a cselekedet erkölcsi, erkölcstelen vagy vegyes jellemet tüntet-e elő.

Ismervén jellemét az ember, a jellemképzés törvényéhez viszonyítva, s e szerint a jót jellemében erény által öntudatosan

fejleszti, a rosszat szabadsága által eltávolítja s törekszik az önnevelés segélyével a vegyes jellemet tiszta erkölcsi állapotba helyezni.

De a jellemképzést nemcsak pusztán akarni vagy óhajtani, hanem erényes élet által szükségképen eszközölni is kell, mivel a jellemképzés törvénye erkölcsi kötelességet fejez ki. Ez pedig az önmagunk iránti kötelességek között első helyen áll.

Minden erényes életű ember ezen kötelességét öntudatosan teljesíti, mivel az erényes élet a jellemképzésnek sine qua non-ja. Következésképpen minden erényes életű ember jelleme a jellemképzés törvényeit tisztán fejezi ki.

E tétel érvényes jellemképzési szempontból ránk, de érvényes másokra is. Átme gyünk tehát a második kérdésre, mely szerint a jellemképzés törvényének mások jelleme által való kifejezését vizsgáljuk emberismereti álláspontról.

2. Szavainkat és cselekedeteinket az önismeret alapján közvetlenül ismerjük. Ily közvetlen ismeretet mások szavai és cselekedetei emberismereti álláspontról nem nyújtanak. Látjuk például az ember cselekvését, halljuk szavait. A posteriori tapasztaljuk mind a kettőt, de hogy a priori minő indokok idézték elő ezeket, és minő czélok végett nyilvánultak: az indokok is, a czélok is a közvetlen tapasztalás körén kívül esnek. Eme objectiv tényezőkön kívül a subjectiv tényezők is, mint az erkölcsi gondolkodásmód, érzés és akarati elhatározás bizonyos indokból a tapasztalás körén kívül esik. Mind a két tényezőt egyedül a közvetlen tapasztalásból kiindulva közvetve törekszünk megismerni.

Itt azonban a közvetett ismeret nem mindig a tünemény lényegét tükrözi vissza, a mint nem minden ember szava és cselekedete a való lényeg tüneménye, hanem áltüneménye. Például némely fősvény adakozik a szegényeknek, intézeteknek és társulatoknak. Tettei jóknak látszanak, melyekből az emberek rendesen erkölcsi jó tulajdonságokra, erényre és jólelkűsége szoktak következtetni. Pedig mindez hiányzik a fősvényben. A világ jogos követelése, az illető gazdag helyzete és társadalmi állása parancsolja szükségképen a jótevést. A fősvény keményszívűsége, hogyha a viszonyok parancsolólag nem követelik tőle

a jötevést, rögtön elötünik, mert az alamizsnút kérő szegényt keményszívűleg elutasítja s nem akar vele jót tenni az emberi méltóság iránti tiszteletből, mint észbeli indokból. Következéleg a fősvény jelleme a jellemképzés törvényével ellenmondásban van. Az ily jellem nem fejezi ki az erkölcsi törvényt.

Vannak továbbá emberek, kiket az alárendeltségi viszony alkalmazkodóknak, ildomosoknak és szelideknek tüntet elő cselekedeteikben. Azt véli az ember, hogy jellemök a jellemképzés törvényét jelezi ki az emberek iránt. Koránsem. Egész viseletük a parancsoló viszonyok következménye vagy ravaszul kiszámított, álczaskodás. Alig, hogy az alárendeltségi viszony megváltozott és az illetők önállóságra, hatalomra, rangra jutottak, kevélyeknek, gőgösöknek és lenézőknek mutatják magokat. Honores mutant mores. Ekkor fedezi fel az ember igaz jellemöket, s tapasztalja, hogy jellemök nem fejezi ki a jellemképzés törvényét.

Némelyek önmagokat előhaladott korokban mértékleteseknek, tiszta életűeknek és szelideknek mutatják. Holott fiatal korokban mértékletlenek, kéjelgők és indulatosak voltak. Azt következteti tehát az ember, hogy jellemök a jellemképzés törvényeivel összhangzásban van. Pedig távolról sem ez, hanem vagy testi baj miatti önmegtartózkodás vagy vérmérsékleti határozottság nyilvánul. Mértékletes az öreg ember, mert a szeszes italok élvezése testi szervezetét veszélyesen megtámadja, különben a szeszes italokat most is használná. Tiszta életű az öreg ember, mert idegrendszere elfásult, az indulat heve kialudt, különben most is kéjelgő volna. Szelid az öreg ember, mert a benyomások iránt kedélye eltompult és semmi benyomás felingerlődést nem idéz elő benne. Itt sem fejezi ki a jellem a jellemképzés törvényét.

Következéleg lehetne a példák felhozását emberismereti állásponttról végtelenig folytatni. De így is értekezésünk kitűzött keretén messze túl mentünk. Röviden még csak annyit jegyezzünk meg, hogy nem minden ember jelleme áll a jellemképzés törvényével ellenmondásban, hanem részint megegyezik, részint különbözik is a szerint, a mint a jellem tiszta, nem tiszta vagy vegyes.

Mások tiszta jellemét az ember jellemképzésének mintájául tűzheti ki. Azért mondta már br. Eötvös József: »Egy valóban erényes férfiú oly eszménykép, melynél magasztosabbat alig kép-

zelhetünk . . . , ez az, a mi után mindenekelőtt törekednünk kell.« Az erényes élet tehát, miként fennebb említettük, mindnyájunk jellemképzésének *conditio sine qua non*-ja.

Vonjuk le már most az úgy a jellemképzésből, mint más eddigelé kifejtett jellemtani szempontból folyó eredményt.

Átmenvén a jellem eszméje ethico-psychologiai, bölcsészettörténelmi és emberismereti álláspontjain, kérdés származik, hogy az előadott fejtegetésekből, minő általános érvényű igazságokat lehet levonni.

1. A jellem nem egyedül az akarat minősége, hanem az elme és kedély, azaz az öntudatos szellem szabadon megállapított erkölcsi vagy erkölcstelen minősége.

2. Nem lehet tehát a jellemet kizárólag egyoldalú szempontokból meghatározni, mint Schopenhauer az akarat, Hartmann az akaratnak az indokra való reakciója szempontjából, mivel a jellemnek nincs kizárólag pszichologiai alapja, hanem ethikai alapja is van, s ez az ethikai szabadság.

3. A jellem nem változhatatlan, miként Schopenhauer pszichologiai alapon gondolja, mivel nem a pszichologiai szükségépeniség képezi lényegét, hanem az ethikai szabadság által megállapított minőség.

4. E szerint a bölcsészettörténelem Aristoteles felfogásán kívül Kant felfogását mutatja igaznak, mely szerint a jellem lényege nem »a mit a természet, hanem a mit az ember csinál önmagából« szabadsága által.

5. Ez oknál fogva az embernek erkölcsi kötelessége önmaga jellemét az önismeret, mások jellemét az emberismeret alapján tapasztalati előtünéséből megismerni.

6. Célja a jellem ismeretének a jellemképzés. Ez részint erkölcsi törvénye, részint az erényes élet által eszközölhető.

7. A jellemképzés célja az embert, mint öntudatos erkölcsi lényt azzá tenni, a mivé lennie kell. E cél hazánk nagy bölcsésze, Dr. Horváth Cyrill, így fejezi ki. »Légy valódi ember a természet, emberiség, Isten és önmagad iránt.« Az általános összhangzás erkölcsi kinyomata az erkölcsi jellem eszméjét a legmagasztosabb fokon tünteti elő.